

تحلیل مضمون رساله‌های دکتری مطالعات ترجمه: موردپژوهی دانشگاه فردوسی مشهد^۱

ثمر احتشامی^۲

چکیده

مطالعه و بررسی پژوهش‌های صورت گرفته در یک رشته، از اصلی‌ترین راه‌های درک روند پیشرفت آن رشته به حساب می‌آید. اولین گروه دانشجویان دکتری مطالعات ترجمه در ایران در سال ۱۳۹۰ وارد دانشگاه شدند و از آن زمان تا کنون پژوهش‌های نوی بسیاری در قالب رساله دکتری انجام شده است. با این وجود مطالعه منسجمی درباره تحلیل مضمون این رساله‌ها انجام نشده است. پژوهش حاضر با هدف دست یافتن به نقشه موضوعی رساله‌های دکتری مطالعات ترجمه در ایران و با تمرکز بر یکی از سه دانشگاه ارائه دهنده دکتری ترجمه، فردوسی مشهد، طراحی شده است. پس از جمع‌آوری رساله‌های دکتری، محتوای آن به کمک روش تحلیل مضمون بررسی شد. داده‌های به دست آمده در دو دسته تحلیل موضوعی و روش‌شناسی دسته‌بندی شدند. در تحلیل موضوعی مشخص شد که ترجمه دیداری-شنیداری در صدر موضوعات رساله‌ها قرار می‌گیرد و در تحلیل روش‌شناسی مشخص گردید که پژوهش‌های محصول‌مدار، کیفی و داده‌محور محبوبیت بیشتری داشته‌اند.

واژه‌های راهنما: تحلیل مضمون، پژوهش در مطالعات ترجمه، رساله دکتری، روش‌شناسی

۱. این مقاله در تاریخ ۱۴۰۴/۰۱/۲۸ دریافت شد و در تاریخ ۱۴۰۴/۰۴/۳۰ به تصویب رسید. مقاله حاضر مستخرج از طرح پژوهشی «بررسی روش‌شناسی پژوهش در مطالعات ترجمه در ایران» با حمایت دانشگاه علامه طباطبائی است.

۲. استادیار گروه مترجمی زبان انگلیسی، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران؛ پست الکترونیک: samar.ehteshami@atu.ac.ir

مقدمه

پژوهش نیروی اصلی شکل‌گیری، پیشرفت و تغییر پارادایم در رشته‌های دانشگاهی است. پژوهشگران نه تنها حوزه‌ها و پرسش‌های نو به جامعه هدف معرفی می‌کنند، بلکه مفاهیم و روش‌های موجود را می‌سنجند و بازتعریف می‌کنند. حتی می‌توان مدعی شد زمانی که پژوهش‌های مدون، منسجم و نظاممند در یک موضوع، تعریف و تنظیم می‌شود، زمینه‌های شکل‌گیری رشته نو پدید می‌آید (مشائی و موسوی رضوی، ۱۴۰۳). مطالعات ترجمه نمونه‌ای شاخص در همین زمینه است. تقریباً تمامی نظریه‌پردازان مطالعات ترجمه، تأسیس رشته را با انتشار نقشه توصیفی هولمز^۳/توری^۴ همزمان می‌دانند. اما نکته قابل توجه این است که از چندین دهه پیش از انتشار نقشه هولمز/توری، پژوهشگران و نظریه‌پردازان در خصوص ترجمه پژوهش‌های بیشماری انجام دادند (ن.ک. به وینی^۵ و داربلنت^۶، ۱۹۹۵؛ نایدا^۷، ۱۹۶۴؛ کتفورد^۸، ۱۹۶۵) و همین پژوهش‌ها مبنای اصلی شکل‌گیری رشته بوده است. گنتزler^۹ (۲۰۱۴) این دوره را «پیشارشته» می‌نامد و می‌گوید این دوره پس از پایان جنگ جهانی دوم آغاز و تا اوایل دهه هفتاد میلادی ادامه داشت. پس از آن در اوایل دهه هفتاد رشته‌ای با عنوان «مطالعات ترجمه» و محوریت ترجمه شکل گرفت. به گفته بسنت (۲۰۲۵) هولمز از اصطلاح مطالعات استفاده کرد چرا که نبود نامی دقیق برای رشته مانعی جدی برای پیشرفت آن به شمار می‌آمد.

در ایران، ایجاد رشته مترجمی زبان انگلیسی در مقطع کارشناسی ارشد را می‌توان شروع رسمی مطالعات ترجمه به شمار آورد، چرا که پیش از آن به جز پژوهش‌های پراکنده در رشته‌های هم‌جوار - در دانشگاه صرفاً به آموزش ترجمه پرداخته شده بود. این مسیر با جذب اولین گروه دانشجویان دکتری در سال ۱۳۹۰ ادامه پیدا کرد.

3. Holmes

4. Toury

5. Vinay

6. Darbelnet

7. Nida

8. Catford

9. Gentzler

هدف اصلی پژوهش حاضر تحلیل مضمون و بررسی روش‌شناسی رساله‌های دکتری رشته مطالعات ترجمه است، چراکه رساله‌های دکتری در دنیا نقطه آغاز نوآوری‌های پژوهشی به شمار می‌آیند. البته تاکنون مطالعه منسجمی در خصوص تحلیل مضمون رساله‌های این رشته انجام نشده است و این فقدان، خلأ مهمی را در درک مبانی موضوعی و روش‌شناختی ایجاد کرده است. همانطور که تیماکزکو (۲۰۰۵) می‌گوید ضروری است که هر چند سال یکبار رشته را ارزیابی کنیم. چراکه بدون چنین ارزیابی جامعی، پژوهشگران درک کاملی از ساختار رشته و میدان گفتمانی آن نخواهند داشت. علاوه بر این، با توجه به اینکه رشته مطالعات ترجمه در ایران رشته‌ای نوپا به شمار می‌آید، نبود مطالعه‌ای فراگیر خطر رکود، تکرار و پراکندگی را افزایش می‌دهد. مقاله حاضر با هدف حل بخشی از این مشکل تنظیم شده است.

مطالعات ترجمه در مقطع دکتری در ایران، در سه دانشگاه علامه طباطبائی، فردوسی مشهد و دانشگاه اصفهان ارائه می‌شود و پژوهش حاضر منحصراً به مطالعه رساله‌های دکتری دانشگاه فردوسی مشهد در بازه زمانی ۱۳۹۰ تا ۱۴۰۰ پرداخته است. تلاش بر این است که به کمک داده‌های به دست آمده، نقشه پژوهشی ترسیم شود و در نتیجه نه با حدس و گمان بلکه با قطعیت در خصوص روند پژوهشی در مطالعات ترجمه در ایران سخن بگوییم.

پژوهش در مطالعات ترجمه

نقشه هولمز اولین تلاش رسمی برای ترسیم تصویری از مسیر مطالعات ترجمه و زیرشاخه‌های این رشته است و با وجود اینکه تقریباً ۵۰ سال از انتشار نقشه هولمز می‌گذرد، هنوز هم معنادار است (بسنت، ۲۰۲۵) و می‌توان به مثابه نقشه موضوعی مطالعات ترجمه به آن نگریست. چند دهه بعد، ویلیامز^{۱۰} و چسترمن^{۱۱} (۲۰۰۲) یک دسته‌بندی موضوعی ارائه کردند که به گفته ایشان جامع و مانع نیست و شامل ۱۲ حوزه تحلیل متن و ترجمه، کیفیت‌سنجی ترجمه، ترجمه متن در ژانرهای مختلف، ترجمه چندرسانه‌ای، ترجمه و فناوری، تاریخ ترجمه، اخلاق و ترجمه، اصطلاح‌شناسی و فرهنگ‌نگاری، ترجمه شفاهی، فرایند ترجمه، تربیت مترجم و حرفه ترجمه می‌شود. باید گفت که این ۱۲ حوزه هم‌سطح نیستند و از لحاظ ماهیت نیز با هم تفاوت

10. Williams

11. Chesterman

بسیاری دارند. چرا که به‌عنوان نمونه حوزه اول کم و بیش تمامی پژوهش‌های ترجمه‌ای را شامل می‌شود و از سوی دیگر ترجمه شفاهی در بسیاری از کشورها خود یک رشته مستقل دانشگاهی است.

از سوی دیگر، چسترمن (۲۰۰۵) چهار رویکرد پژوهشی در مطالعات ترجمه معرفی می‌کند که مکمل یکدیگرند اما هم‌پوشانی نیز دارند. این چهار رویکرد عبارتند از رویکرد متنی، شناختی، جامعه‌شناختی و فرهنگی.

نظریه‌پردازان و پژوهشگران مطالعات ترجمه، عموماً موضوعات پژوهشی و روش‌شناسی را جداگانه طبقه‌بندی کرده‌اند. اما در این میان ون دورسلائر^{۱۲} (۲۰۰۷) استثنا محسوب می‌شود. وی میان ترجمه و مطالعات ترجمه تمایز قائل شده و برای هر کدام جداگانه طبقه‌بندی ارائه کرده است. مطالعات ترجمه از نظر وی شامل شاخه‌های اصلی رویکردها، نظریه‌ها، روش‌های پژوهش، مطالعات ترجمه کاربردی است.

اگر فقط بر انواع پژوهش و روش‌شناسی در ترجمه متمرکز شویم، گروهی از پژوهشگران از رشته‌های دیگر مانند آموزش زبان، زبان‌شناسی، و علوم اجتماعی وام گرفته‌اند (ن.ک به شفر^{۱۳}، ۲۰۰۳؛ حتیم^{۱۴}، ۲۰۱۳). گروهی نیز طبقه‌بندی ترجمه-محور ارائه داده‌اند که دو طبقه‌بندی ترجمه-محور در این میان حائز اهمیت است.

ویلیامز و چسترمن (۲۰۰۲) طبقه‌بندی برای انواع پژوهش ترجمه‌ای ارائه داده‌اند که شامل سه شاخه مفهومی، داده‌محور (تجربی) و کاربردی است و نوع دوم خود به دو زیرشاخه (طبیعت‌گرا^{۱۵}/آزمایش‌محور) تقسیم می‌شود.

دومین طبقه‌بندی را سالدانا^{۱۶} و اوبرایان^{۱۷} (۲۰۱۳) ارائه کرده‌اند که منحصرأ به انواع

12. Van Doorslaer

13. Schöffner

14. Hatim

15. Naturalistic

16. Saldanha

17. O'Brien

پژوهش در مطالعات ترجمه می‌پردازد. آنها چهار نوع اصلی پژوهش را معرفی می‌کنند که شامل پژوهش‌های محصول‌مدار، فرآیند‌مدار، مشارکت‌مدار و بافت‌مدار می‌شود. در هر چهار نوع تمرکز اصلی بر ترجمه است. به بیان دیگر محصول ترجمه (مانند کتاب، زیرنویس)، فرایند ترجمه، مشارکت‌کنندگان در فرایند ترجمه (مانند مترجم، ناشر، خواننده) و بافت خرد و کلان ترجمه در این چهار نوع مد نظر است.

مطالعات ترجمه در ایران

اگر آموزش زبان، ادبیات و ترجمه زبان‌های مختلف در دارالفنون را در نظر نگیریم، می‌توان گفت که آموزش ترجمه به‌عنوان رشته‌ای دانشگاهی در ایران معاصر با شروع فعالیت مدرسه عالی دختران (دانشگاه الزهرا فعلی) در سال ۱۳۴۳ آغاز شد و در طی یک دهه دوره ترجمه و منشی‌گری به سه زبان انگلیسی، فرانسه و آلمانی در آنجا ارائه شد (برزگر حسینی و فرحزاد، ۲۰۲۴). علاوه بر این مدرسه عالی ترجمه نیز با هدف تربیت مترجمان در ۵ زبان انگلیسی، فرانسه، عربی، آلمانی و ایتالیایی در سال ۱۳۴۸ آغاز به کار کرد و در سال ۱۳۴۹ بخش زبان روسی نیز به گروه‌ها اضافه شد. پس از انقلاب اسلامی، مدرسه عالی ترجمه با چند مدرسه عالی دیگر از جمله مدرسه عالی ادبیات و زبان‌های خارجی و دانشکده دماوند ادغام و تبدیل به دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی دانشگاه علامه طباطبائی شد. آموزش ترجمه پس از وقفه‌ای تقریباً چهار ساله در سال ۱۳۶۳ از سر گرفته شد. از آن زمان تاکنون، ترجمه در مقطع کارشناسی در دانشگاه‌های سراسر کشور ارائه می‌شود و مجموعه زبانی گسترده‌ای را شامل می‌شود.

در سال ۱۳۷۹ اولین گروه دانشجویان ارشد مترجمی زبان انگلیسی وارد دانشگاه علامه طباطبائی شدند که می‌توان آن را آغاز رسمی مطالعات ترجمه با محوریت زبان انگلیسی در ایران دانست. در سال ۱۳۹۰ برای بار نخست در ایران دانشجویان در مقطع دکتری رشته -با عنوان مصوب «ترجمه»- وارد دانشگاه شدند. هدف اصلی راه‌اندازی دکتری مطالعات ترجمه «تربیت پژوهشگران، صاحب نظران و مدرسان ترجمه» و همچنین «ارتقای سطح کیفی پژوهش‌های ترجمه در کشور» (شورای برنامه‌ریزی آموزش عالی، ۱۳۸۸، ص. ۴) بوده است. تمرکز اصلی دوره دکتری بر نگارش رساله است که معادل ۱۸ واحد است.

گفتنی است که مقاله‌های اندکی به بررسی روند پژوهشی رشته مطالعات ترجمه در ایران

پرداخته‌اند که یکی از آنها مقاله نورائی و کریم‌نیا (۲۰۱۲) است. در این پژوهش، آنها ۱۲۰ پایان‌نامه ارشد را از نظر روش تحقیق بررسی کردند و پی بردند که پایان‌نامه‌ها از نظر روش تحقیق بیشتر در شاخه مطالعات توصیفی نقشه هولمز با زیرشاخه‌های فرایندمدار و محصولمدار قرار می‌گیرند. در مقاله دیگری، نورائی و کریم‌نیا (۲۰۱۳) با بررسی لغات کلیدی پایان‌نامه‌های شش دانشگاه در طی ۱۰ سال به این نتیجه رسیدند که در مقایسه با نقشه پیشنهادی ویلیامز و چسترمن، شش محور از ۱۲ محور اصلی این نقشه موضوع هیچ پژوهشی نبوده است. بنابراین طبق داده‌های به دست آمده از این مقاله، موضوعات پژوهشی در ایران محدود بوده است.

نوروزی و خوش‌سلیقه (۱۳۹۷) ۲۲۹ پایان‌نامه دو دانشگاه علامه طباطبائی و دانشگاه فردوسی مشهد را بررسی کردند. آنها به کمک تحلیل داده‌های به دست آمده از چکیده و عناوین پایان‌نامه‌ها نقشه‌ای توصیفی از مطالعات ترجمه در ایران ارائه دادند و به گفته آنها پایان‌نامه‌های این دو دانشگاه اکثر زمینه‌های مهم پژوهشی رشته را شامل می‌شود و شامل موضوعات متنوع میان‌رشته‌ای هستند.

در پژوهش پرهام و رسولی (۲۰۲۵) روند پژوهشی رشته مطالعات ترجمه صرفاً در یکی از زیرشاخه‌های آن یعنی تاریخ ترجمه بررسی شده است. این پژوهش، با استفاده از روش‌شناسی تاریخ‌نگاری، موضوعات پژوهشی پربسامد در تحقیقات زیرشاخه تاریخ ترجمه را در بازه زمانی ۵۰ سال مشخص نموده است.

از آنجایی که این پژوهش‌ها، روش‌شناسی و مدل تحلیل متفاوتی داشتند، امکان جمع‌بندی نتیجه آنها وجود ندارد. از سوی دیگر مبنای تحلیل در سه مقاله اول چکیده، عنوان و کلیدواژه‌ها بوده است و متن پایان‌نامه‌ها بررسی نشده‌اند. نکته دیگر آنکه این پژوهش‌ها به پایان‌نامه‌های مقطع ارشد پرداختند. بنابراین نتیجه‌گیری درباره پژوهش در مطالعات ترجمه ایران به کمک این سه مقاله دشوار است و نیاز به پژوهش‌های دیگر برای پاسخ به سوالات درباره مطالعات ترجمه ایران احساس می‌شود.

روش پژوهش

همان‌طور که توضیح داده شد، هدف اصلی این مقاله بررسی رساله‌های مطالعات ترجمه در

دانشگاه فردوسی مشهد از سال ۱۳۹۰ تا ۱۴۰۰ است. جمع‌آوری داده فرایندی زمانبر و پیچیده بود چرا که متأسفانه دسترسی به آرشیوی منسجم از رساله‌های دکتری و اطلاعات مربوط به آنها میسر نیست. ابتدا دفترچه انتخاب رشته سنجش بررسی شد تا از ظرفیت دانشگاه فردوسی مشهد برای رشته در بازه زمانی پژوهش اطمینان حاصل شود. گفتنی است که دانشگاه فردوسی در این بازه، هر سال دانشجوی دکتری جذب نکرده است. برای شناسایی و دسترسی به رساله این دانشجویان، ابتدا کتابخانه دانشگاه فردوسی مشهد بررسی گردید تا فهرستی از رساله‌ها تهیه شود. سپس برای اطمینان از صحت فهرست اخذ شده، وبسایت ایرانداک (پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران) نیز بررسی شد. در نهایت ۲۰ رساله (۱۲ مورد به زبان فارسی و ۸ مورد به زبان انگلیسی) یافت شد. ذکر این نکته ضروری است که جذب دانشجوی در مقطع دکتری به روش‌های مختلفی صورت می‌گیرد که قبولی در آزمون کتبی دکتری صرفاً یکی از آنهاست. همچنین، بایستی اذعان داشت که نمی‌توان مدعی شد که تمامی رساله‌های رشته مطالعات ترجمه دانشگاه فردوسی جمع‌آوری شده است چرا که اگر رساله‌ای در ایرانداک ثبت نشده باشد و به کتابخانه دانشگاه نیز تحویل نشده باشد، در دایره تحلیل این پژوهش قرار نگرفته است.

به منظور دست یافتن به هدف پژوهش بایستی متن رساله‌ها بررسی می‌شد و کاوش در چکیده به تنهایی کافی نبود چرا که جزئیات بسیاری در چکیده ذکر نمی‌شود. در واقع چکیده، فصل مقدمه (فصل اول) و فصل روش‌شناسی (عموماً فصل سوم) همه رساله‌ها به دقت مطالعه شد. ابتدا متن سه بخش مذکور در نرم‌افزار مکس کیو دی ای^{۱۸} نسخه ۲۰۲۰ بارگذاری شد و در مرحله اول تمامی بخش‌هایی که به موضوع و روش پژوهش مرتبط بودند، برچسب‌گذاری شد. این برچسب‌ها همان کدهای اولیه بودند و شامل اطلاعاتی در خصوص مفاهیم کلیدی، موضوع اصلی، بازه زمانی و روش‌شناسی می‌شدند. در مرحله بعد این کدها طبقه‌بندی شدند و هر دسته حول یک موضوع مرکزی ساماندهی شدند و نهایتاً شش مضمون شناسایی شد که سه مضمون به تحلیل موضوعی و سه مضمون به روش‌شناسی مرتبط است. این مضامین و کدهای زیرمجموعه آن در بخش یافته‌ها با جزئیات ذکر شده است و به‌طور کلی یافته‌های پژوهش نیز در دو دسته تحلیل موضوعی و تحلیل روش‌شناسی طبقه‌بندی شدند.

یافته‌ها

بخش اول: تحلیل موضوعی

اولین مضمون این بخش، موضوع اصلی است که در واقع حوزه کلی پژوهش هر رساله است. به دلیل محدود بودن تعداد رساله‌ها موضوعات اصلی با یکدیگر هم‌پوشانی قابل توجهی نداشتند. در استخراج موضوع اصلی، عنوان رساله مهمترین راهنما بوده است. این موضوعات عبارتند از:

- اصول کاربردشناختی در دوبله فیلم
- انگیزه‌های مترجمان غیرحرفه‌ای در تولید زیرنویس
- آموزش تولید زیرنویس در محیط دانشگاهی ایران
- ترجمه گفتمان اگزیستانسیالیستی در ایران
- ترجمه‌های فارسی فروید^{۱۹} در چارچوب نظری دریافت
- ترجمه‌های کلمن بارکس^{۲۰} از مولوی
- جهانی‌های ترجمه در زبان فارسی
- چاپ رمان در نظام چندگانه ادبی ایران
- حمایت و ترجمه در ادبیات کودک و نوجوان
- خوانش‌پذیری زیرنویس‌های فارسی
- دریافت زیرنویس غیرحرفه‌ای در ایران
- زیرنویس برای ناشنوایان و کم‌شنوایان
- سیاست‌های دوبله در ایران

19. Freud

20. Coleman Barks

- سیاست‌های ترجمه در پیشبرد اهداف دیپلماسی
- کنش‌گری ترجمه در دوره قاجار
- گرایش مترجمان ادبی به متن مبدأ
- گفتمان فوکو^{۲۱} در ترجمه
- گفتمان مدرنیزاسیون و ترجمه در دوره مشروطه در ایران
- مشخصه‌های روان‌شناختی مترجمان ادبی
- هنجارهای متنی در ترجمه ادبی

به دلیل عدم هم‌پوشانی موضوع اصلی رساله‌ها و برای دست یافتن به تصویری جامع و آگاهی از تمرکز اصلی مطالعات ترجمه در دانشگاه فردوسی، دومین مضمون یعنی مفاهیم کلیدی اهمیت ویژه‌ای دارد. در مرحله اول با مطالعه و بررسی چکیده و فصل‌های مذکور، متن هر رساله کدگذاری شد. به طور میانگین برای هر رساله چهار کد در نظر گرفته شده است. گفتنی است که این مفاهیم با کلیدواژه‌های رساله هم‌پوشانی دارند اما به آن محدود نشده است و پس از بررسی متن رساله‌ها استخراج شدند. در این مرحله ۴۲ کد اولیه برای مفاهیم کلیدی در رساله‌ها شناسایی شدند. هر کد به یک جنبه از رساله اشاره دارد و بنابراین نمی‌توان برای یک رساله فقط یک کد در نظر گرفت. از طرفی، برخی کدها بیشتر از یک بار تکرار شدند و بسامد یکسانی ندارند. برای مثال کد زیرنویس پنج بار و کد ایدئولوژی سه بار تکرار شده است. این نکته در تحلیل آماری مد نظر قرار گرفته است.

برای تسهیل تحلیل داده، در مرحله دوم کدهای اولیه از لحاظ محتوایی طبقه‌بندی شدند و برای هر مجموعه یک مقوله در نظر گرفته شد. مقوله‌ها و کدهای هر مجموعه در جدول شماره ۱ ذکر شده است. برخی کدها در دو مقوله دسته‌بندی شدند، چرا که به هر دو مرتبط هستند. برای نمونه کد توانش زیرنویس هم در مقوله ترجمه دیداری-شنیداری و هم آموزش ترجمه قرار می‌گیرد.

جدول ۱- مقوله‌ها و کدهای مضمون مفاهیم کلیدی

ردیف	مقوله	کدها
۱	ارزیابی و نقد ترجمه	بسندگی، مقبولیت
۲	آموزش ترجمه	توانش زیرنویس
۳	تاریخ ترجمه	ترجمه در عهد قاجار، مدرنیزاسیون در ایران، تاریخ‌نگاری ترجمه
۴	ترجمه ادبی	مترجمان ادبی، چاپ رمان در ایران، ترجمه شعر، ترجمه رمان
۵	ترجمه ادبیات کودک	ادبیات کودک
۶	ترجمه دیداری- شنیداری	زیرنویس، دوبله، دسترسی به رسانه، زیرنویس طرفداران، زیرنویس غیرحرفه‌ای، درک و دریافت زیرنویس، زیرنویس برای کم‌شنوایان و ناشنوایان، توانش زیرنویس، مترجمان غیرحرفه‌ای زیرنویس، عادات بیننده
۷	جامعه‌شناسی و ترجمه	عاملان ترجمه، سرمایه بوردیو، عادتواره، کنشگری
۸	دریافت	درک و دریافت زیرنویس، عادات بیننده
۹	روانشناسی و ترجمه	مشخصه‌های روانشناختی، روانکاوی در ترجمه، گفتمان فروید
۱۰	زبان‌شناسی و ترجمه	فارسی‌ترجمه‌ای، جهانی‌های ترجمه، هنجارهای زبانی و متنی
۱۱	سیاست‌گذاری ترجمه	دیپلماسی
۱۲	فرهنگ، ایدئولوژی و ترجمه	گفتمان فوکو، ایدئولوژی، عوامل سیاسی-اجتماعی، گفتمان فروید، گفتمان مدرنیته، گفتمان اگزیستانسیال، قدرت، سانسور، حمایت، انتخاب، مارکسیسم، دخل و تصرف
۱۳	مطالعات مترجم	مترجمان ادبی، مترجمان غیرحرفه‌ای زیرنویس، عاملان ترجمه، عادتواره، کنشگری

دو مقوله ترجمه دیداری-شنیداری، و فرهنگ، ایدئولوژی در ترجمه بیشترین تعداد کد را داشتند. همان‌طور که پیشتر اشاره شد، بسامد کدها با یکدیگر یکسان نیست و برخی کدها بیش از یک بار تکرار شدند. بنابراین صرفاً با تعداد بالای کدها در یک مقوله نمی‌توان نتیجه‌گیری کرد. تصویر ۱ فراوانی در مقوله‌ها را با در نظر گرفتن بسامد کدها نشان می‌دهد.

تصویر ۱- نقشه توصیفی مفاهیم کلیدی

به کمک داده‌های به دست آمده از تحلیل مفاهیم کلیدی می‌توان دریافت که اکثر رساله‌ها بر موضوعات مرتبط با ترجمه دیداری-شنیداری تمرکز داشته‌اند و از رویکردهای متنوعی برای پژوهش در این زمینه مانند آموزش زیرنویس، زیرنویس برای ناشنویان و کم‌شنوایان و دوبله استفاده کرده‌اند. دومین موضوع شاخص مقوله فرهنگ، ایدئولوژی و ترجمه است. مطالعات مترجم با تأکید بر ترجمه دیداری-شنیداری و ترجمه ادبی سومین مقوله از لحاظ فراوانی موضوعی است.

بر اساس یافته‌های این بخش، می‌توان گفت که ترجمه شفاهی به‌طور کلی غایب است. هرچند که عموماً در ایران ترجمه مکتوب تداول بسیار بیشتری نسبت به ترجمه شفاهی دارد، اما انتظار می‌رود که در پژوهش به آن پرداخته شود. همچنین هیچ پژوهشی با محوریت ترجمه و فناوری نیز در این بازه تنظیم نشده است. یکی از دلایل این موضوع احتمالاً کم‌رنگ بودن این دو حوزه در برنامه درسی ارشد و دکتری رشته است.

مضمون بعدی به بازه زمانی مطالعه شده در رساله‌های دکتری اختصاص یافته است، چراکه مطالعه رخدادهای سیاسی، اجتماعی و تأثیرگذاری و تأثیر پذیری آنها بر ترجمه اهمیت ویژه‌ای دارد. در اینجا بازه زمانی به بازه تاریخی مطالعه شده در رساله اشاره دارد.

نمودار ۱. بازه زمانی منتخب رساله‌های دکتری

پس از بررسی رساله‌ها مشخص گردید که بیش از نیمی از دانشجویان (۱۱ رساله) به بررسی ترجمه‌ها در حداکثر بازه یک دهه اخیر پرداختند و بنابراین متغیر زمان و ویژگی‌های تاریخی-اجتماعی مسئله پژوهشی برای ایشان محسوب نشده است. در این طبقه‌بندی به تفکیک تاریخی معمول بر اساس سلسله‌ها و حکومت‌ها بسنده نشده است و برای رخدادهای مهم زمان مانند انقلاب مشروطه نیز کد در نظر گرفته شده است. گفتنی است که قدیمی‌ترین بازه زمانی در این گروه متعلق به عهد ناصری است و هیچ رساله‌ای به ترجمه در اوایل دوره قاجار یا پیش از آن نپرداخته است. البته می‌توان گفت که یکی از دلایل این انتخاب، دسترسی آسان‌تر به داده‌های

۱۵۰ سال اخیر است.

کمتر از نیمی از دانشجویان (نه رساله) به شرایط تاریخی و اجتماعی زمانه در پژوهش خود توجه ویژه‌ای داشته‌اند. بیشترین بازه تاریخی مطالعه شده مربوط به انقلاب اسلامی است؛ سه رساله به ترجمه بلافاصله پس از انقلاب اسلامی و یک پژوهش به مقایسه ترجمه قبل و بعد از انقلاب اسلامی پرداخته‌اند. باید در نظر داشت که اگر مشکل دسترسی حل شود، احتمالاً دوره‌های تاریخی دیگر نیز موضوع پژوهش‌های ترجمه‌ای قرار خواهند گرفت.

بخش دوم: تحلیل روش‌شناسی

یکی از اهداف اصلی مطالعه حاضر، مشخص نمودن روش‌شناسی پژوهش از رهگذر شیوه، نوع پژوهش و ابزارهای پژوهشی است. تاکنون هیچ اطلاعات مدونی از روش‌شناسی پژوهش‌های ترجمه‌ای رساله‌های دکتری در ایران در اختیار نداشتیم و بنابراین جز حدس و گمان و مشاهده فردی، یافته قابل استنادی در این حوزه نداریم. در این بخش به سه مضمون شیوه پژوهش، نوع پژوهش و ابزار پژوهش پرداخته شده است.

برای بررسی شیوه پژوهش ترجمه‌ای، از دسته‌بندی سالدانا و اوبرایان (۲۰۱۳) استفاده شد. طبق نظر ایشان، پژوهش ترجمه‌ای به چهار دسته فرایندمدار، محصولمدار، مشارکت‌مدار و بافت‌مدار طبقه‌بندی می‌شود. از آنجایی که پژوهش‌های بافت‌مدار با سه شیوه دیگر هم‌پوشانی بسیاری دارد، این شیوه پژوهش در مطالعه حاضر مد نظر قرار نگرفت.

براساس داده‌های به دست آمده مشخص گردید که پژوهش‌های محصولمدار نسبت به دیگر شیوه‌های پژوهش از محبوبیت بیشتری برخوردارند (۱۴ رساله). می‌توان گفت که یکی از دلایل این محبوبیت روند پژوهشی غالب در رشته مطالعات ترجمه است چرا که همواره به محصول ترجمه توجه بیشتری شده است و فرایند و عاملان ترجمه عمدتاً نادیده گرفته شده‌اند. همچنین دشواری‌های مختلف انجام پژوهش‌های مشارکت‌مدار و فرایندمدار، مانند در دسترس نبودن ابزار مناسب برای پژوهش و دشواری جذب مشارکت‌کنندگان، دانشجویان را به سمت انجام پژوهش‌های محصولمدار سوق داده است. لازم به ذکر است که از این ۱۴ رساله، ۱۰ رساله منحصراً محصولمدار هستند.

دومین شیوه از لحاظ بسامد، پژوهش مشارکت‌مدار است. در مجموع ۱۰ پژوهش مشارکت‌مدار در این بازه زمانی تعریف و انجام شده است. گفتنی است که از این تعداد، چهار رساله علاوه بر این شیوه، محصول‌مدار و یک رساله فرایند‌مدار نیز بوده‌اند و بنابراین تعداد پژوهش‌های منحصراً مشارکت‌مدار پنج رساله است. در این مجموعه تنها یک رساله با هدف توجه به فرایند ترجمه تنظیم شده است که البته فرایند ترجمه از رهگذر دریافت مخاطبان مطالعه شده است و در نتیجه مشارکت‌مدار نیز به شمار می‌آید.

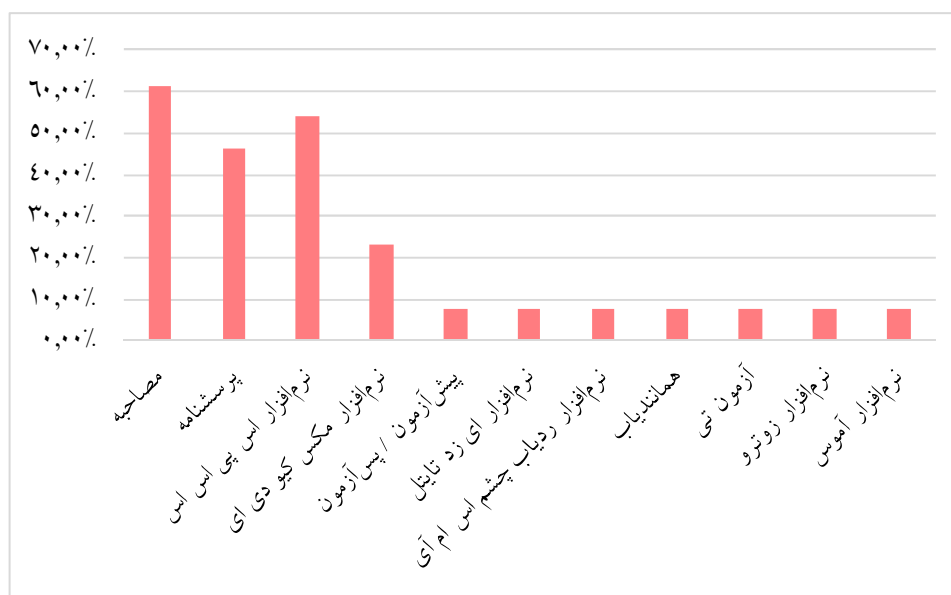
مضمون دیگر در حوزه روش‌شناسی، نوع پژوهش است که یکی از مهم‌ترین مشخصه‌های هر پژوهش است. برای طبقه‌بندی انواع پژوهش در ترجمه، مدل‌های متفاوتی وجود دارد و در اینجا دو طبقه‌بندی (مفهومی/داده‌محور - کمی/کیفی/آمیخته) مد نظر قرار داده شده است.

از قدیمی‌ترین طبقه‌بندی‌های نوع پژوهش می‌توان به دوگانه پژوهش مفهومی و پژوهش داده‌محور اشاره کرد (ویلیامز و چسترمن، ۲۰۰۲). پژوهش‌های داده‌محور مبتنی بر جمع‌آوری و تحلیل داده‌اند در حالی که در پژوهش‌های مفهومی هدف تعریف و تصریح مفاهیم، تأویل نظرات و معرفی مفاهیم جدید است (ویلیامز و چسترمن، ۲۰۰۲). بر اساس این تعریف، هیچ یک از رساله‌های بررسی شده، پژوهش مفهومی به شمار نمی‌آیند و همگی داده‌محور بودند.

در نتیجه با توجه به اینکه همه رساله‌ها داده‌محور بودند، نوع پژوهش بر اساس داده مشخص گردید. از میان ۲۰ رساله، سه پژوهشگر نوع پژوهش را بر اساس داده (کمی، کیفی، آمیخته) مشخص نکرده بودند و البته با بررسی فصل تحلیل داده روشن گردید که از این سه مورد، دو رساله کیفی و دیگری آمیخته است. سایر رساله‌ها نیز در دو دسته کیفی (هفت رساله) و آمیخته (ده رساله) قرار گرفتند و هیچ پژوهش منحصراً کمی در این بازه زمانی انجام نشده است.

مضمون آخر در حوزه روش‌شناسی مرتبط با ابزارهایی است که دانشجویان برای یافتن پاسخ به پرسش‌های خود از آن بهره برده‌اند. لازم به ذکر است که در اینجا ابزار پژوهش هم ابزار جمع‌آوری و هم ابزار تحلیل داده را شامل می‌شود و با توجه به تعداد این ابزارها تفکیک میان این دو از لحاظ تحلیلی کارآمد به نظر نمی‌رسد. هرچند که به سادگی می‌توان نوع ابزار (جمع‌آوری یا تحلیل) را حدس زد.

نمودار ۲. سهم ابزارهای پژوهش در رساله‌های دکتری

گفتنی است که در هفت رساله از هیچ ابزاری استفاده نشده است و این پژوهش‌ها همگی محصول‌مدار بودند. در ۱۳ رساله از ابزار پژوهشی استفاده شده است که شامل هر سه شیوه می‌شود اما اکثراً مشارکت‌مدار بودند. به همین دلیل مصاحبه و پرسشنامه در صدر ابزارهای استفاده شده قرار می‌گیرند. در چهار رساله همزمان هم از مصاحبه و هم پرسش‌نامه استفاده شده است و دو رساله منحصراً از مصاحبه به‌عنوان ابزار پژوهشی استفاده کردند. برای تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده با این دو ابزار، از نرم‌افزارهای متعددی استفاده شده است که محبوب‌ترین آنها نرم‌افزار آماری اس پی اس ام^{۲۲} است.

نتیجه‌گیری

بی‌تردید هر گونه برنامه‌ریزی برای رشته در گرو آن است که تصویر دقیقی از وضعیت فعلی و مسیر آمده در دست داشته باشیم. مهم‌تر آنکه ترجمه همیشه به بُعد جغرافیایی وابسته بوده است (احتشامی، ۲۰۲۲) و بنابراین توجه به مطالعات ترجمه نه تنها در جهان بلکه به‌طور خاص در ایران برای چنین برنامه‌ریزی ضروری است. پژوهش حاضر با هدف مطالعه موضوع و

روش‌شناسی رساله‌های دکتری رشته مطالعات ترجمه با تمرکز بر دانشگاه فردوسی مشهد انجام شد. باید خاطر نشان کرد که یافته‌ها و نتایج پژوهش حاضر محدود به رساله‌هایی است که پژوهشگر امکان دسترسی به محتوای آن را داشته است. پس از جمع‌آوری رساله‌های دکتری در بازه ۱۰ ساله از سال ۱۳۹۰ تا پایان سال ۱۴۰۰، چکیده، فصل اول و فصل روش‌شناسی رساله‌ها به دقت مطالعه و کدگذاری شد. پس از کدگذاری و ایجاد شبکه کدها، مشخص گردید که تمرکز موضوعی رساله‌ها دکتری بر ترجمه دیداری-شنیداری و موضوعات مرتبط با آن بوده است. از لحاظ فراوانی مقوله فرهنگ، ایدئولوژی و ترجمه در مرتبه دوم قرار دارد. در قیاس با یافته‌های زانتین^{۲۳} و همکاران (۲۰۱۵)، در مطالعات ترجمه سه حوزه ترجمه ادبی، نظریه ترجمه و مطالعه بین فرهنگی پربسامدترین حوزه‌ها به شمار می‌روند و با این حساب رساله‌های دکتری دانشگاه فردوسی مشهد روندی نو را پیش گرفته‌اند که حائز اهمیت است. از سوی دیگر، اگر دسته‌بندی موضوعی ویلیامز و چسترمن (۲۰۰۲) را مبنا قرار دهیم، مشخص می‌شود که در حوزه‌های موضوعی ترجمه و فناوری، اخلاق ترجمه، ترجمه شفاهی و اصطلاح‌شناسی و فرهنگ‌نگاری و زیرشاخه‌های آنها رساله‌ای تنظیم نشده است، که پیشنهاد می‌شود به شرط معنادار بودن با توجه به نیازهای رشته در عصر حاضر و در ایران، به آنها پرداخته شود.

پرداختن به روش‌شناسی پژوهش از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است چرا که روش پژوهش نگاه ما به موضوع پژوهش را شکل می‌دهد (سالدانا، ۲۰۲۳). در تحلیل روش‌شناسی رساله‌ها باید گفت که اکثر آنها محصول‌مدار و کیفی محسوب می‌شدند. این بدین معناست که غالباً ترجمه را به‌عنوان محصول دیده‌ایم و به همین دلیل موضوعاتی که به فرایند ترجمه می‌پردازند مانند علوم شناختی و ترجمه مد نظر پژوهشگران قرار نگرفته است.

از منظر نوع پژوهش تمامی رساله‌ها داده‌محور بودند و پژوهش نظری یا مفهومی در این بازه انجام نشده است. با توجه به اینکه یکی از اهداف مقطع دکتری نظریه‌پردازی دانش‌آموختگان است، باید گفت که این مهم محقق نشده است. البته با توجه به جوان بودن رشته، انتظار می‌رود که در سال‌های آتی به این هدف دست یابیم.

مطالعات ترجمه در ایران به واسطه آموزش ترجمه در مقاطع مختلف دانشگاهی، خصوصاً

مقطع دکتری، پیشرفت چشمگیری داشته است. پژوهش حاضر با پرداختن به موضوع، روش‌شناسی و الگوی ساختاری رساله‌های دکتری، بخشی از مسیر آمده در رشته را ارزیابی کرده است. باید خاطر نشان کرد که مطالعات ترجمه مانند رشته‌های دیگر دائم در حال تغییر و پیشرفت است و همسو با تحولات قرن ۲۱ که عصر دیجیتال و محیط زیست است، حرکت می‌کند (میلارتنس و ماراییس^{۲۴}، ۲۰۲۳) و بنابراین احتمالاً در سال‌های آینده شاهد موضوعات و روش‌های نوی بسیاری در رساله‌های دکتری خواهیم بود. پیشنهاد می‌شود که پژوهشگران در ایران به حوزه‌هایی که کمتر کاویده شده است، توجه کنند. همچنین شایسته است که در آینده نیازهای پژوهشی مطالعات ترجمه در ایران با نیازهای جهانی مطالعات ترجمه مقایسه گردد تا ضمن دست یافتن به تصویری جامع، به طراحی مدل‌های پژوهشی کارآمد بپردازیم.

منابع:

- شورای عالی برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۸۸). *مشخصات کلی، برنامه و سرفصل دروس دوره دکتری ترجمه*. وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.
- مشائی، مهدیه و موسوی رضوی، میرسعید. (۱۴۰۳). ارزیابی و نقد کتاب «روش‌شناسی پژوهش در مطالعات ترجمه». *فصلنامه مطالعات ترجمه*، ۲۲(۸۵)، ۳۷-۲۳.
- نوروزی، عبدالله و خوش‌سلیقه، مسعود. (۱۳۹۷). نقشه‌ای توصیفی از مطالعات ترجمه در ایران براساس پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد. *نقد زبان و ادبیات خارجی*، ۱۵(۲۰)، ۲۷۵-۲۹۳.
- Barzegar Hosseini, R., & Farahzad, F. (2024). The first academic translator training program in Iran: Iran Girl's College. *Iranian Journal of Translation Studies*, 22(87) 39-57.
- Bassnett, S. (2025). How new are today's debates about translation? In S. Bassnett, & D. Johnston (Eds.), *Debates in translation studies* (pp. 13-27). Routledge.
- Catford, J. C. (1965). *A linguistic theory of translation*. Oxford University Press.
- Chesterman, A. (2005). *Towards consilience?* [Conference paper]. New tendencies in translation studies; Göteborg, Sweden.
- Ehteshami, S. (2022). Geographical dimension and translation : A conceptual inquiry. *Iranian Journal of Translation Studies*, 20(79), 9-22.
- Gentzler, E. (2014). Translation studies: Pre-discipline, discipline, interdiscipline, and post-discipline. *International Journal of Society, Culture & Language*, 2(2), 13-24.

- Hatim, B. (2013). *Teaching and researching translation* (2nd ed.). Pearson Education Limited.
- Meylaerts, R., & Marais, K. (2023). Introduction. In R. Meylaerts, & K. Marais (Eds.), *The Routledge handbook of translation theory and concepts* (pp. 1–9). Routledge.
- Nida, E. A. (1964). *Toward a science of translating: with special reference to principles and procedures involved in Bible translating*. Brill Archive.
- Nouraey, P., & Karimnia, A. (2012). A meta-look at current translation studies in Iran: Insight from translation studies M.A theses. *British Journal of Social Sciences*, 1(1), 94–116.
- Nouraey, P., & Karimnia, A. (2013). Research trends in translation studies: A case study in Iranian context. *Iranian Journal of Translation Studies*, 11(42), 22–34.
- Parham, F., & Rassouli, P. (2025). A historiographical analysis of translation histories in Iran: The case of Iranian scholarly journal articles. *New Voices in Translation Studies*, 30(1), 72–103. doi: <https://doi.org/10.14456/nvts.2025.3>
- Saldanha, G. (2023). Positions in research methodology. In R. Meylaerts, & K. Marais (Eds.), *The Routledge handbook of translation theory and concepts* (pp. 51–74). Routledge.
- Saldanha, G., & O'Brien, S. (2013). *Research methodologies in translation studies*. Routledge.
- Schäffner, C. (2003). Translation and intercultural communication: Similarities and differences. *Studies in communication sciences*, 3(2), 79–107.
- Toury, G. (2012). *Descriptive translation studies—and beyond* (2nd ed.). John Benjamins.
- Tymoczko, M. (2005). Trajectories of research in translation studies. *Meta*, 50(4), 1082–1097. doi: <https://doi.org/10.7202/012062ar>
- Van Doorslaer, L. (2007). Risking conceptual maps: Mapping as a keywords-related tool underlying the online Translation Studies Bibliography. *Target*, 19(2), 217–233.
- Vinay, J. P., & Darbelnet, J. (1995). *Comparative stylistics of French and English: A methodology for translation* (J. Sager & M.-J. Hamel, Trans. & Eds.). John Benjamins.
- Williams, J., & Chesterman, R. (2002). *The map: A beginner's guide to doing research in translation studies*. St. Jerome.
- Zanettin, F., Saldanha, G., & Harding, S.-A. (2015). Sketching landscapes in translation studies: A bibliographic study. *Perspectives*, 23(2), 161–182. doi: <https://doi.org/10.1080/0907676X.2015.1010551>